

UDK: 331.522.4(497.5)''1941/1945''
355.354(430)''1941/1945''

Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 8. 11. 2022.

Prihvaćeno: 6. 2. 2023.

DOI: <https://doi.org/10.22586/csp.v55i1.23320>

Radna snaga iz Nezavisne Države Hrvatske za njemačku zrakoplovnu industriju *

NIKICA BARIĆ

Hrvatski institut za povijest

Zagreb, Hrvatska

nbaric@isp.hr

Tijekom Drugoga svjetskog rata veliki broj ljudi otišao je iz Nezavisne Države Hrvatske na rad u Njemački Reich. Dio njih otišao je u Njemačku dobrovoljno, a dio kao prisilna radna snaga. U sklopu te šire teme, ovaj prilog, uglavnom na temelju arhivskih izvora, opisuje kako je dio radne snage iz Nezavisne Države Hrvatske bio upućen na rad u njemačku zrakoplovnu industriju.

Ključne riječi: Drugi svjetski rat; Nezavisna Država Hrvatska; Njemački Reich; radna snaga; prisilni rad; Ministarstvo zrakoplovstva Njemačkoga Reicha

Uvod

Važna značajka gospodarstva Njemačkoga Reicha tijekom Drugoga svjetskog rata bilo je korištenje strane radne snage, odnosno prisilne radne snage. Budući da su njemački radnici mobilizirani u vojsku, za njih je trebalo naći zamjenu da bi njemačko gospodarstvo zadovoljilo ratne potrebe. Iz država koje je Njemačka okupirala, kao i iz savezničkih osovinskih država, radnici su odlazili na rad u Njemačku dobrovoljno. No, radnu snagu Nijemci su osiguravali i prisilom, odnosno deportacijama radne snage i korištenjem ratnih zarobljenika i logoraša iz njemačkih koncentracijskih logora.¹

Zbog njemačkih potreba za radnom snagom, i Nezavisna Država Hrvatska (NDH) već je u svibnju 1941. s njemačkim predstavnicima postigla sporazum o slanju svoje radne snage na rad u njemačko gospodarstvo. Time su utvrđeni uvjeti pod kojima će hrvatski radnici odlaziti na rad u Njemačku i

---

* Ovaj prilog nastao je u sklopu projekta „Rat, žrtve, nasilje i granice slobode u hrvatskoj povijesti 20. stoljeća” (IP-2019-04-6673) Hrvatskoga instituta za povijest, koji financira Hrvatska zaklada za znanost.

¹ Općenito o (prisilnim) stranim radnicima u Njemačkom Reichu tijekom Drugoga svjetskog rata vidi: HOMZE, *Foreign Labor in Nazi Germany*; SPOERER, *Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz*.

koja će biti njihova prava na tim radnim mjestima. No, nakon izbijanja ustanaka i s razvojem partizanskoga pokreta, vlasti NDH su tijekom 1942. godine, u sklopu vojnih operacija protiv partizana, na područjima tih operacija silom odvodile srpsko stanovništvo, koje je dijelom upućeno na prisilni rad u Njemačku. Do početka 1943. njemačka vojska u NDH zadobila je šire ovlasti za suzbijanje partizana, nakon čega su Nijemci počeli odvoditi brojne osobe koje su smatrali suradnicima partizana i sumnjivima, a poslije i zarobljene partizane, na prisilni rad u Njemačku. Prema određenim procjenama, iz NDH je u Njemačkoj tijekom cijeloga rata bilo zaposleno oko 200.000 osoba, kako onih koje su na rad otišle dobrovoljno tako i onih koje su upućene na prisilni rad.²

U sklopu ove šire teme, ovaj prilog bavi se isključivo radnom snagom iz NDH koja je tijekom rata bila zaposlena u njemačkoj zrakoplovnoj industriji. Zato je potrebno u najkraćim crtama opisati značajke te grane njemačkoga ratnoga gospodarstva.

Neposredno nakon dolaska nacista na vlast osnovano je novo Ministarstvo zrakoplovstva (*Reichsluftfahrtministerium*), a 1935. obnovljeno je ratno zrakoplovstvo, koje Njemačka, prema mirovnom ugovoru iz Versaillesa, nije smjela posjedovati. Tako je došlo do širenja njemačke zrakoplovne industrije i porasta njezine proizvodnje, što se, razumljivo, nastavilo nakon izbijanja Drugoga svjetskog rata. No, kako je trebalo popuniti njemačku vojsku, posebno nakon njezinih velikih gubitaka na bojišnici u Sovjetskom Savezu, to je obuhvatilo i brojne radnike u njemačkoj zrakoplovnoj industriji. Tako su i ti njemački radnici, kako je rat trajao, sve više zamjenjivani stranim radnicima iz različitih dijelova Europe, ratnim zarobljenicima (primjerice francuskim, poslije i sovjetskim), a od 1943. Nijemci su za rad u zrakoplovnoj industriji sve više angažirali i radnu snagu iz koncentracijskih logora, među kojima i Židove.³

Time je struktura radne snage u njemačkoj zrakoplovnoj industriji tijekom rata doživjela velike promjene. Nakon dolaska nacista na vlast, u njoj je 30-ih godina bila zaposlena njemačka stručna radna snaga, a ta grana industrije na određeni je način smatrana elitnom – i zato što je proizvodila zrakoplove, koji su bili simbol najsuvremenije tehnologije, kao i zato što su uvjeti rada u njoj bili vrlo dobri. Njemačka zrakoplovna industrija trebala je biti ogledni primjer unapređenja koje je njemačko gospodarstvo doživjelo pod nacističkom vlašću. To se znatno promijenilo tijekom Drugoga svjetskog rata. Budući da su od 1943. zapadni Saveznici počeli bombardirati njemačke tvornice zrakoplova, Nijemci su proizvodnju u njima decentralizirali i razmjestili u različite priručne, maskirane i podzemne pogone. Radni uvjeti u tim pogonima nisu bili povoljni kao u predratnim tvornicama. Osim toga, kako je rečeno, u tim pogonima velikim dijelom više nisu radili Nijemci nego strani radnici, rat-

² BANOVIĆ, „Izvoz radne snage i deportacije stanovništva”, 375-389; SUNDHAUSSEN, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*, 179-190; GRUENFELDER, „U radni stroj Velikoga Njemačkoga Reicha!”, HODŽIĆ, SCHÖLZEL, *Zwangsarbeit und der Unabhängige Staat Kroatien*, 3-127.

³ UZIEL, *Arming the Luftwaffe*, 7-235.

ni zarobljenici i zatočnici koncentracijskih logora. Početkom 1944. oko 60% radne snage u njemačkoj zrakoplovnoj industriji činili su stranci. Nasuprot predratnoj kvalificiranoj njemačkoj radnoj snazi, ovi novi radnici nerijetko nisu imali nikakva predznanja za rad u industriji zrakoplovstva. Taj su problem Nijemci djelomično riješili osposobljavanjem te nove radne snage, ali i promjenama u načinu proizvodnje zrakoplova. Naime, proizvodnja je ustrojena serijski te su radnici u proizvodnom lancu podijeljeni u niz manjih skupina, od kojih je svaka trebala izvesti, odnosno uvijek iznova ponoviti, točno određenu radnju, što je smanjivalo potrebu za kvalificiranim radnicima.⁴

Položaj stranih radnika u njemačkoj zrakoplovnoj industriji tijekom rata nije bio jednak. Oni koji su se dobrovoljno javljali za rad u Njemačkoj imali su relativno povoljan položaj, pri čemu je položaj radnika iz zapadne Europe bio povoljniji od onih iz istočne Europe. Očito, položaj prisilnih radnika, onih koji su na rad dovedeni iz koncentracijskih logora, bio je neusporedivo teži.⁵

U takvoj njemačkoj zrakoplovnoj industriji, kojoj je bila potrebna brojna radna snaga, radili su i radnici iz NDH.

Upućivanje vojnih obveznika NDH na rad u njemačku zrakoplovnu industriju

Prema nekim izvorima, već u ljeto 1941. vojskovođa i ministar domobranstva Slavko Kvaternik potpisao je s predstavnicima njemačkoga Ministarstva zrakoplovstva zapisnik kojim se NDH obvezala za njemačku zrakoplovnu industriju osigurati određeni broj radnika, pri čemu se računalo na one „pravoslavne vjere”, odnosno na Srbe. Ti su radnici trebali biti povojničeni, dakle pozvani na službu u domobranstvo, i zatim upućeni na rad u Njemačku. Prikupljanje radne snage u NDH za potrebe njemačke zrakoplovne industrije vodilo se pod imenom „akcija Rittmeister von Koczian”.⁶

Čovjek po kojem je akcija dobila ime bio je Gustav von Koczian (1877. – 1958.), koji je čin konjaničkoga časnika (*Rittmeister*) stekao u austrougarskoj vojsci.⁷ Pretpostavljam da je von Koczian bio izaslanik njemačkoga Ministarstva zrakoplovstva.

U sklopu protusrpske politike vlasti NDH, ona je 1941. isključila Srbe iz službe u redovnoj vojsci, odnosno domobranstvu. Srbi, odnosno „grčko-istočnjaci”, nisu pozivani kao novaci na odsluženje obveznoga djelatnog razdoblja niti su oni starijih godišta, pričuvnici, pozivani da popunjavaju domobranske postrojbe. To se promijenilo od sredine 1942., kad je domobranstvo počelo novačiti, odnosno mobilizirati vojne obveznike Srbe, tj. kako su navodile vla-

⁴ *Isto.*

⁵ *Isto*, 144, 218.

⁶ HR-HDA-226, Glavno ravnateljstvo za udružbu, kut. 28, Odjel za državnu iseljeničku službu, R. D. Broj: 20331-B-II-1943.

⁷ MATAUŠIĆ, *Diana Budisavljević*, 92-94.

sti NDH, „pravoslavce” i „prelaznike” (Srbe koji su nakon proglašenja NDH učinili vjerski prijelaz sa srpske pravoslavne na neku drugu, najčešće rimo-katoličku vjeru). Ti vojni obveznici nisu korišteni za popunjavanje borbenih postrojbi domobranstva, nego za ustrojavanje domobranskih radnih (DORA) postrojbi, koje su uglavnom bile nenaoružane i korištene, kako im je govorio i naziv, za različite radove.⁸

No, nekoliko mjeseci prije nego što je započelo ustrojavanje DORA postrojbi vojskovođa Kvaternik pozvao je početkom 1942. na izvanrednu djelatnu domobransku službu na neodređeno vrijeme pričuvnike „grčko-istočne” vjere koji su trebali raditi u njemačkoj zrakoplovnoj industriji. Pozivi su bili upućeni pričuvnicima koji su živjeli na području Slavonije i Srijema. Do početka ožujka 1942. oni su se na taj poziv u znatnoj mjeri odazvali, posebno u Srijemu. Zato je vojskovođa Kvaternik uputio Domobranskom popunidbenom zapovjedništvu u Hrvatskoj Mitrovici brzopjav u kojem je naveo da je uzeo do znanja da su se „građani grčko-istočne vjere” odazvali njegovu pozivu za odlazak na rad u Njemačku. Nadalje je naveo da ti građani time izvršavaju svoju dužnost službe u domobranstvu, kao i da njihovim obiteljima, koje stoje pod njegovom osobnom zaštitom, treba posvetiti punu pažnju.⁹

U vezi s time Ministarstvo hrvatskoga domobranstva obavijestilo je 17. ožujka 1942. sve velike župe da bi, postupno, i u drugim dijelovima države trebalo pozvati na domobransku službu pričuvnike „grčko-istočne” vjere rođene između 1887. i 1912. godine, da bi oni bili upućeni na rad u njemačke tvornice zrakoplova. Pritom je, na „zgodan način”, trebalo priopćiti „grčko-istočnom” stanovništvu da će ti pričuvnici u stegovnom pogledu biti podređeni domobranstvu, a za svoj će rad biti plaćeni kao i radnici koji su, sklapajući radne ugovore, iz NDH otišli na rad u Njemačku. Također je trebalo objasniti da će ti pričuvnici moći svojim obiteljima mjesečno slati 3.000 kuna, a posebno im je trebalo naglasiti da će njihove obitelji biti pod zaštitom vojskovođe Kvaternika.¹⁰ Neki izvori navode da je Ministarstvo hrvatskoga domobranstva 20. ožujka 1942. odredilo da se pregledaju popisi pričuvnika da bi se na rad u njemačke tvornice zrakoplova uputilo pričuvnike rođene između 1887. i 1912., kako „grčko-istočnjake” tako i one koji su nezaposleni, a stručni su za spomenuti rad.¹¹

Očito je namjera vlasti NDH bila pridobiti pričuvnike „grčko-istočne” vjere da se u što većem broju odazovu na rad u njemačkoj zrakoplovnoj industriji. Upravo se zato i isticalo da će njihove obitelji biti pod zaštitom vojskovođe Kvaternika, čime se htjelo naglasiti da neće, zato što su Srbi, biti izvrgnuti progonima ili represiji vlasti. No, očito se među srpskim stanovništvom pojavilo mišljenje da je riječ o odvođenju Srba na prisilni rad u Njemačku.

⁸ BARIĆ, *Ustroj kopnene vojske domobranstva*, 173-182.

⁹ HR-HDA-223, Broj: 2573/1942., I. A. Također vidi: HR-HDA-492, Taj. Broj: 548/1942.

¹⁰ *Isto*.

¹¹ KISIĆ-KOLANOVIĆ, *Vojskovođa i politika*, 377.

Zato je vojskovođa Kvaternik početkom travnja 1942. odredio da treba objaviti da odlazak „grčko-istočnjaka” u Njemačku nije „prisilni rad”, nego oni time izvršavaju svoju vojničku službu, što uostalom čine i brojni Hrvati koji, s obzirom na to da se nalaze na radu u Njemačkoj, nisu pozvani na službu u domobranstvo. Također je trebalo objaviti da vojskovođa Kvaternik jamči da će se ti „grčko-istočnjaci” nakon „obavljenog rada vratiti kući”.¹²

Unatoč takvim objavama, vlasti u Zagrebu imale su tijekom travnja 1942. podatke da su pojedini općinski službenici u Srijemu intervenirali da se pričuvnike pravoslavne vjere ne bi uputilo na rad u Njemačku. O tome je istragu provela Velika župa Vuka u Vukovaru, koja je u rujnu 1942. izvijestila Zagreb da uglavnom ne stoji da su općinski činovnici činili spomenute intervencije, odnosno takve su intervencije bile opravdane jer je zbog poljoprivrednih radova bilo potrebno neke osobe osloboditi od slanja u Njemačku. No, isto je tako utvrđeno da u kotaru Irig nitko od pozvanih pravoslavaca i nije tražio oslobođenje od slanja u Njemačku jer su, nakon što su primili poziv za rad u Njemačkoj, „svi pobjegli od svojih kuća”, skrivajući se u drugim selima, ili su se pridružili partizanima na Fruškoj gori.¹³

Kako je teklo upućivanje pričuvnika pravoslavaca na rad u njemačke tvornice zrakoplova pokazuje primjer Domobranskoga popunidbenog zapovjedništva u Sarajevu. Ono je početkom svibnja 1942. primilo zapovijed iz Zagreba da 18. i 19. svibnja pozove na izvanrednu djelatnu službu na neodređeno vrijeme 1100 pričuvnih dočasnika i domobrana. Njih je trebalo predati njemačkim predstavnicima i otpremiti na rad u Njemačku. Pričuvnici su trebali ponijeti hranu za jedan dan, a daljnju opskrbu trebali su osigurati Nijemci. Također su trebali ponijeti po mogućnosti jedno bolje odijelo, jedno radno odijelo, rublje, obuću i jedan gunj. I tom prilikom trebalo je pričuvnicima istaknuti da će njihove obitelji stajati pod zaštitom vojskovođe Kvaternika:

„Ovi pričuvnici idu na rad u Njemačku kao ugovorni radnici, a taj rad biti će plaćen isto tako kao i rad njemačkih radnika. Ovi pričuvnici mogu od svoje zarade svojim obiteljima slati mjesečno 2.500 do 3.000 kuna. [...] Pričuvnike treba zaprisegnuti i poučiti, da od časa predočbe pa do povratka sa rada u Njemačkoj podpadaju pod domobranske stegovne i sudske zakone.”¹⁴

Nedugo potom njemačka je vojska od vlasti u Zagrebu zatražila da osigura radnu snagu za izgradnju betonske staze na uzletištu u Zemunu. Zato je vojskovođa Kvaternik 6. lipnja 1942. zapovjedio da se za te radove osigura 1500 pričuvnika pravoslavne vjere, ali i drugih. Te pričuvnike trebala su u službu pozvati domobranska popunidbena zapovjedništva u Hrvatskoj Mitrovici i Rumi. Zbog potrebe žetvenih radova u Srijemu početkom srpnja 1942. određeno je da se na tim radovima zadrži samo 600 pričuvnika, a ostali su otpu-

¹² HR-HDA-492, Taj. Broj: 659/1942.

¹³ HR-HDA-223, Broj: 18057/1942., II A.

¹⁴ HR-HDA-241, Taj. Broj: 1358/1942.

šteni. Umjesto toga, domobranska popunidbena zapovjedništva u Bjelovaru, Požezi i Osijeku trebala su pozvati po 300 pričuvnika, dakle njih ukupno 900. Oni su trebali biti upućeni u zračnu luku Zemun na rad na neodređeno vrijeme. Pritom je u prvom redu trebalo pozvati pričuvnike pravoslavne vjere, bez obzira na dob, kao i ostale pričuvnike rođene 1899. ili starije. Također je trebalo težiti da budu pozvani pričuvnici određenih zanimanja (bageristi, bravari, kolari, kovači, limari, ložači, tokari, upravljači cestovnim valjcima, zidari itd.). Ti su pričuvnici trebali primati plaću od njemačke vojske u visini nadnica propisanih po nadležnim vlastima NDH u Zemunu. Radnici su trebali biti nastanjeni u barakama kraj gradilišta, gdje im je trebala biti osigurana opskrba po povoljnim cijenama.¹⁵

Već sredinom kolovoza 1942. Ministarstvo domobranstva odredilo je da se izvrše pripreme kako bi se pričuvnici zaposleni u zračnoj luci Zemun nakon završetka tih radova u što većem broju uputili na rad u Njemačku. Pritom je trebalo težiti da među njima bude što više pričuvnika pravoslavne vjere, odnosno „prelaznika”.¹⁶

Budući da su radovi u zračnoj luci u Zemunu trebali biti okončani 1. prosinca 1942., Ministarstvo domobranstva odredilo je 21. studenog da se svi pričuvnici koji su sudjelovali u tim radovima trebaju staviti na raspolaganje njemačkome Ministarstvu zrakoplovstva. Te je pričuvnike, pod pratnjom, trebalo uputiti iz Zemuna u Bjelovar. Osim toga, s obzirom na to da je dio pričuvnika koji su radili u Zemunu već bio pušten kućama, njih je ponovno trebalo pozvati na domobransku službu i također uputiti u Bjelovar:

„Ovim pričuvnicima valja saobćiti da se stavljaju na raspolaganje njemačkom ministarstvu zrakoplovstva radi uposlenja u tvornicama zrakoplova, gdje će biti kao ugovorni radnici podpuno izjednačeni s ostalim radnicima Njemačkog Reicha. U pozivnoj zapovjedi upozoriti ih da ponesu sa sobom toplije odjelo, obuću i po mogućnosti pokrivač.”¹⁷

Od sredine 1942. započelo je ustrojavanje spomenutih DORA postrojbi, koje su trebale biti popunjene Srbima, odnosno pravoslavicima i „prelaznicima”. No, Ministarstvo domobranstva već je krajem srpnja 1942. odredilo da se novake pravoslavne vjere i „prelaznike” rođene 1922. ne koristi za popunjavanje DORA postrojbi, nego da ih se uputi u Bjelovar i tamo stavi na raspolaganje izaslaniku njemačkoga Ministarstva zrakoplovstva, koji ih je trebao otpremiti na rad u Njemačku.¹⁸

Također je Ministarstvo domobranstva 24. rujna 1942. odredilo da sve novake pravoslavne vjere i „prelaznike” rođene od 1920. do 1923., kao i pričuvnike rođene od 1917. do 1923., ne treba upućivati za popunjavanje DORA

¹⁵ HR-HDA-492, Taj. Broj: 1252/1942.

¹⁶ HR-HDA-492, Taj. Broj: 1863/1942.

¹⁷ HR-HDA-492, Taj. Broj: 2020/1942.

¹⁸ HR-HDA-492, Taj. Broj: 1410/1942.

postrojbi, nego je i njih trebalo uputiti u Bjelovar i tamo staviti na raspolaganje predstavniku njemačkoga Ministarstva zrakoplovstva.¹⁹

Bjelovar je, očito, postao glavno središte za upućivanje pravoslavnih novaka i pričuvnika na rad u Njemačku. Pri zapovjedništvima domobranskih postrojbi u Bjelovaru koje su bile zadužene za popunjavanje domobranstva ljudstvom djelovao je odjel zadužen za slanje pravoslavnih novaka i pričuvnika na rad u Njemačku.²⁰ Ministarstvo oružanih snaga NDH (kako je početkom 1943. preimenovano dotadašnje Ministarstvo domobranstva) ponovilo je i u travnju 1943. da sve neraspoređene i u međuvremenu pozvane novake pravoslavne vjere treba uputiti u Bjelovar. O tome treba obavijestiti Rittmeistera von Kocziana da bi on te novake mogao uputiti na rad u Njemačku.²¹

U međuvremenu je krajem 1942. i početkom 1943. godine njemačka vojska preuzela zapovjedništvo nad snagama NDH, odnosno dijelovi NDH postali su operativna područja njemačke vojske. To je bilo povezano s operacijom osovinskih snaga „Weiss”, koja je početkom 1943. pokrenuta protiv partizana. U sklopu tih mjera Nijemci su namjeravali osobe koje surađuju s partizanima, ili su sumnjive kao suradnici partizana, deportirati na rad u Njemačku.²² Tako su vlasti NDH tijekom travnja 1943. primijetile da njemačka vojska silom odvodi izbjeglice u njemački Prihvatni logor u Zemunu. Zato je od njemačkih predstavnika u Zagrebu zatraženo da izbjeglice u dobi od 17 do 32 godine, dakle oni rođeni između 1911. i 1926., budu upućeni u Bjelovar. Tamo ih je trebalo razvrstati, odnosno katolike i muslimane uputiti na službu u domobranstvo, a izbjeglice pravoslavne vjere predati za potrebe akcije Rittmeistera von Kocziana.²³

Sredinom 1943. godine Ministarstvo oružanih snaga dogovorilo je s njemačkim predstavnicima da se na rad u Njemačku ne mogu upućivati vojni obveznici rođeni od 1911. do 1926. jer su oni potrebni za popunjavanje oružanih snaga NDH. No, to se nije odnosilo na vojne obveznike pravoslavne vjere, odnosno „prelaznike”, u vezi s čime je Ministarstvo oružanih snaga odredilo:

„Kako se međutim prema već postojećim propisima i naredbama ovoga ministarstva moraju u Njemačku upućivati radne snage, naročito one koje se imaju uporabiti u zrakoplovnim tvornicama i sličnim poduzećima, to se ponovno upozoruje, da svi dosadašnji propisi o upućivanju domobranskih obveznika u njemačke zrakoplovne tvornice imaju i dalje vrijediti.”²⁴

U skladu s navedenim, svi mladići pravoslavne vjere koji su proglašeni sposobnima za službu u oružanim snagama, kao i svi pričuvnici pravoslavne

¹⁹ HR-HDA-487, Popunidbeni odjel, (2. odsjek), Broj: 27.169/1942.; HR-HDA-492, Taj. Broj: 1741/1942.

²⁰ HR-HDA-492, Taj. Broj: 1885/1942.

²¹ HR-HDA-492, Taj. Broj: 538/1943.

²² *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu*, tom XII, knj. 3, dok. br. 11.

²³ HR-HDA-492, Taj. Broj: 658/1943.

²⁴ HR-HDA-492, Taj. Broj: 878/1943.

vjere i „prelaznici” rođeni od 1910. do 1920., a koji nisu potrebni za popunjavanje DORA postrojbi, trebali su biti obuhvaćeni akcijom Rittmeistera von Kocziana.²⁵

Sredinom lipnja 1943. u sastavu 1. DORA pukovnije, koja je bila razmještena na području sjeverozapadne Hrvatske, nalazilo se 1618 novaka pravoslavne vjere rođenih od 1922. do 1924. koji su proglašeni nesposobnima za rad u Njemačkoj. Ministarstvo oružanih snaga odlučilo je te novake zamijeniti pričuvnicima katoličke vjere koji su ocijenjeni sposobnima isključivo za pomoćnu službu, a novake pravoslavne vjere ipak je trebalo uključiti u akciju Rittmeistera von Kocziana. Prije odlaska u Njemačku ti su novaci trebali predati svoje odore, a od kuće su trebali dobiti građansko odijelo. Također ih je trebalo upoznati s „nadoknadama” koje će primiti za rad u Njemačkoj.²⁶

Za razdoblje od sredine 1943. i prema kraju rata nisam našao podatke o daljnjem provođenju akcije Rittmeistera von Kocziana, iako određeni izvori upućuju na to da se ona nastavila.²⁷

Položaj radnika obuhvaćenih akcijom Rittmeistera von Kocziana

Opisao sam kako je tekla akcija Rittmeistera von Kocziana i kako je u sklopu nje veliki broj Srba („grčko-istočnjaka”, pravoslavaca) upućen na rad u njemačku zrakoplovnu industriju. No, malo je podataka o kolikom je broju ljudi bila riječ, u koje su njemačke tvornice zrakoplova upućeni, kakav je bio njihov položaj u tim tvornicama i koliko su dugo u njima radili, odnosno bili obvezni raditi.

Prethodno sam naveo da je početkom 1942. određeni broj ljudi iz Slavonije i Srijema u sklopu te akcije upućen u Njemačku. U svibnju iste godine pozvano je 1100 pričuvnika s područja Sarajeva, a krajem godine oko 1500 pričuvnika, od kojih su neki prethodno radili na njemačkom uzletištu u Zemunu. Nakon toga se upućivanje novaka i pričuvnika pravoslavne vjere nastavilo. U jednom dopisu Državne iseljeničke službe NDH iz siječnja 1944. navedeno je da je Ministarstvo domobranstva pozivalo na odlazak na rad u njemačke tvornice zrakoplova u Karlovcu, Hrvatskoj Mitrovici, Osijeku, Petrinji, Požegi i Zagrebu i da je bilo planirano da se prikupi oko 10.000 radnika, što je u najvećoj mjeri i ostvareno.²⁸ No, iz navedenoga nije jasno odnosi li se spomenuti broj isključivo na radnike prikupljene tijekom 1942. godine ili i kasnije.

Kako je rečeno, pri pozivanju tih vojnih obveznika na rad u njemačke tvornice zrakoplovstva vlasti NDH izjavljivale su da će oni moći svojim obiteljima slati dio zarade. No, to očito nije uvijek bilo lako provesti. Domobran-

---

²⁵ *Isto.*

²⁶ HR-HDA-492, Taj. Broj: 992/1943.

²⁷ HR-HDA-492, Taj. Broj: 1015/1943., Taj. Broj: 369/1944.

²⁸ HR-HDA-226, Glavno ravnateljstvo za udružbu, kut. 28, Odjel za državnu iseljeničku službu, R. D. Broj: 20331-B-II-1943.

sko popunidbeno zapovjedništvo u Hrvatskoj Mitrovici tijekom svibnja 1942. primilo je brojne molbe obitelji čiji su hranitelji upućeni na rad u Njemačku sa zahtjevom da im se osigura novčana potpora jer od članova svoje obitelji u Njemačkoj ne primaju novac. Domobransko popunidbeno zapovjedništvo u Hrvatskoj Mitrovici obratilo se u vezi s time Ministarstvu domobranstva, podsjećajući na to da je vojskovođa Kvaternik stavio pod svoju zaštitu „grčko-istočnjake” čiji su hranitelji upućeni na rad u Njemačku, kao i da je određeno da će te osobe moći svojim obiteljima mjesečno slati 3.000 kuna, te je zatraženo da se to i provede. Po primitku toga dopisa mjerodavne vlasti u Zagrebu zaključile su da nema zapreke da ti radnici dio svoje zarade upute svojim obiteljima.²⁹ No, kao što je vidljivo, to je, barem u nekim slučajevima, bilo teško učiniti.

Do kraja 1942. vlastima NDH obratile su se brojne obitelji domobranskih novaka koji su bili upućeni na rad u Njemačku. Molile su da novaci budu vraćeni svojim kućama jer se njihove obitelji, zbog bolesti ili radne nesposobnosti, ne mogu same održavati. U vezi s time Ministarstvo domobranstva zauzelo je stajalište da se kući mogu vratiti oni novaci kojima Nijemci to dozvole. No, čak i u tom slučaju, novake koji se vrate trebalo je uputiti na službu u domobranstvo. Glede pitanja tih novaka mogu li doći kući na dopust ako im to odobri njihov njemački poslodavac i njemačke vlasti, Ministarstvo domobranstva to je odobrilo, ali su se nakon isteka dopusta morali vratiti na posao u Njemačku, a u suprotnom ih je slučaju trebalo uputiti na službu u domobranstvo.³⁰ Time je, očito, domobranima upućenima na rad u Njemačku bilo otežano da se vrate svojim domovima, a i u tom slučaju trebali su računati na to da se neće moći skrbiti za svoje obitelji, nego će biti pozvani u domobransku službu.

Usto je Ministarstvo oružanih snaga NDH kao izaslanika za povojnične radnike u Njemačkoj imenovalo bojnika Sikorskog, koji je imao sjedište u Beču.³¹ O tom časniku nisam uspio pronaći više podataka. Sikorski je krajem kolovoza 1943. zamijenjen te je dužnost stegovnoga, odnosno nadzornoga časnika u njemačkom Vojnom okrugu XVII sa sjedištem u Beču preuzeo domobranski bojničar Đuro Csuruski. On će tijekom 1944. biti unaprijeđen u čin potpukovnika. Tijekom 1944. dužnost koju je obnašao u Beču nosila je naziv „Časnik za stegovni nadzor i potporu cjelokupnog domobranskog osoblja na radu u pogonima tvornica zrakoplova u Vojnom okrugu XVII u Beču” (*Der Offizier für die Disziplinaufsicht und Betreuung aller Landwehrlaute im Arbeit bei dem Betrieben der Flugzeugwerke des Kreise XVII in Wien*).³²

Csuruski je prije odlaska na navedenu dužnost u Beču službovao u Domobranskom popunidbenom zapovjedništvu Hrvatska Mitrovica. Kao što je

²⁹ HR-HDA-226, Glavno ravnateljstvo za udružbu, kut. 28, III-1, Broj: 45520/1942.

³⁰ HR-HDA-226, Glavno ravnateljstvo za udružbu, kut. 28, Iseljenički odsjek, Broj: 91092-I-6/1942.

³¹ HR-HDA-226, Glavno ravnateljstvo za udružbu, kut. 28, Odjel za državnu iseljeničku službu, R. D. Broj: 20331-B-II-1943.

³² HR-HDA-487, Matični list Csuruski Gjuro, podpukovnik pješač.

rečeno, vojskovođa Kvaternik upravo je tom popunidbenom zapovjedništvu u ožujku 1942. uputio brzojav u kojem je iznio da je uzeo na znanje da su se pričuvnici „grčko-istočnjaci” s područja toga zapovjedništva u znatnom broju odazvali na rad u Njemačkoj. U tom je smislu razumljivo da je upravo časnik iz toga popunidbenog zapovjedništva, poput Csuruskog, upućen na navedenu dužnost u Beč. On se na toj dužnosti nalazio i početkom 1945. godine.³³

Podatak da je Csuruski, kao i Sikorski prije njega, imao sjedište u Beču, na području njemačkoga Vojnog okružja XVII, mogao bi značiti da su vojni obveznici obuhvaćeni akcijom Rittmeistera von Kocziana znatnim dijelom bili upućeni na rad u zrakoplovnu industriju koja se nalazila na području nekadašnje Austrije. Zato pretpostavljam da su ti radnici većim dijelom bili zaposleni u pogonima poduzeća Wiener Neustädter Flugzeugwerke. Nakon što je Njemačka 1938. anektirala Austriju, njemačko Ministarstvo zrakoplovstva pružilo je potporu tom poduzeću da bi ono počelo izrađivati lovačke zrakoplove Messerschmitt Bf 109. Upravo su zato u listopadu 1943. Saveznici izveli veliki zračni napad na to poduzeće, koje je zatim razmjestilo svoju proizvodnju u niz pogona, posebno na području Češko-moravskoga protektorata.³⁴

Odjel za državnu iseljeničku službu NDH obratio se u siječnju 1944. Predsjedništvu vlade NDH u vezi s domobranskim obveznicima upućenima na rad u njemačku zrakoplovnu industriju. Objašnjeno je da je još početkom 1942., u sklopu akcije Rittmeistera von Kocziana, s njemačkim predstavnicima dogovoreno da će radnici obuhvaćeni tom akcijom u pogledu prava i zaštite biti izjednačeni s hrvatskim radnicima koji su na rad u Njemačku upućeni u skladu sa sporazumom Njemačke i NDH. Tako su i ti radnici, mobilizirani u domobranstvo, pri odlasku u Njemačku potpisali radni ugovor u trajanju od godinu dana i podijeljene su im putne isprave NDH.³⁵

Odjel za državnu iseljeničku službu smatrao je važnim da ti domobranci budu izjednačeni s drugim hrvatskim radnicima jer Nijemci tijekom 1943. te radnike nisu uračunali u kvotu radne snage iz NDH zaposlene u Njemačkoj, nakon čega su od Zagreba zahtijevali da osigura dodatne radnike. Osim toga, Odjel za državnu iseljeničku službu ocijenio je da je do problema došlo nakon što je Ministarstvo oružanih snaga NDH uputilo u Beč bojnika Sikorskog kao nadzornika za povojničene radnike, o čemu nisu obaviješteni ni Odjel za državnu iseljeničku službu ni Poslanstvo NDH u Berlinu. Sikorski je djelovao tako da je stao na stranu poduzeća u kojima su bili zaposleni ti radnici, pa su ona sve više sužavala njihova prava. Kao primjer naveden je slučaj poduzeća BMW Flugmotorenfabrik u Eisenachu, gdje se prema radnicima iz NDH ponašalo kao prema robovima, a bojnik Sikorski ne samo da im nije pomogao, nego je onemogućio da nakon isteka radnoga ugovora prijeđu na posao u neko njemačko poduzeće gdje bi imali bolje radne uvjete. Upravo zato u Zagrebu je

³³ *Isto.*

³⁴ UZIEL, *Arming the Luftwaffe*, 24, 111, 116.

³⁵ HR-HDA-226, Glavno ravnateljstvo za udružbu, kut. 28, Odjel za državnu iseljeničku službu, R. D. Broj: 20331-B-II-1943.

odlučeno da bojnika Sikorskog zamijeni boжник Csuruski. No, Odjel za državnu iseljeničku službu zaključio je da se Csuruski nastavio ponašati kao njegov prethodnik, čime je onemogućena težnja da povojnični radnici u svojim pravima budu izjednačeni s drugim radnicima iz NDH.³⁶

Ministarstvo oružanih snaga NDH nije se slagalo s Odjelom za državnu iseljeničku službu te je u ožujku 1944. ponovilo da su domobrani upućeni u njemačke tvornice da bi tamo odslužili svoje obvezno djelatno razdoblje, odnosno izvanrednu djelatnu službu:

„[...] te se na taj način nemaju smatrati običnim radnicima, već ‘vojnim osobama’ koje veže prisega, te koji podpadaju pod vojne stegovne i sudske propise odnosno zakone, a za koje se svaki neposluh i udaljenje od posla imade smatrati kao bjegunstvo i kršenje vojnih propisa i zakona, te na taj način spadaju pod nadzor i nadgled vojnog izaslanika ovog Ministarstva bojnika Gjuru Csuruskoga, akreditiran kod Wehrkreisa XVII. u Beču.”³⁷

Ministarstvo oružanih snaga upozorilo je da su neki radnici iz NDH u njemačke tvornice zrakoplova, primjerice upravo u Eisenach, upućeni ne kao domobrani, nego u sklopu sporazuma Berlina i Zagreba o slanju hrvatske radne snage u Njemačku. No, predstavnici „Ustaškoga radnika”, organizacije zadužene za brigu o tim radnicima, nisu obavili svoj posao, te su radnici u Eisenachu i nekim drugim tvornicama bili nezadovoljni, što je na kraju dovelo do njihove neposlušnosti i slučajeva da su odlazili na dopust u domovinu, nakon čega se više nisu vraćali na posao u Njemačku. Zato su uprave tih tvornica zrakoplova bile prisiljene, na svoju ruku, pozvati bojnika Sikorskog, koji je među radnicima zaveo red. Sikorski je povojničio te radnike, čime je zaista prekorao svoje ovlasti, i ta je mjera, za te radnike, trebala biti poništena.³⁸

Nakon toga Ministarstvo oružanih snaga u svojem se dopisu ponovno vratilo na položaj „vojnih osoba”, odnosno „domobrana-radnika” u njemačkoj zrakoplovnoj industriji. Objašnjeno je da i oni imaju pravo na odlazak na kraći dopust u domovinu. Te dopuste odobrava Csuruski u dogovoru s upravama tvornica u kojima rade domobrani-radnici. Dopusti se dodjeljuju onima koji su to „zaslužili” te im se prije odlaska na dopust objašnjava da njihovo „drugarstvo” prema ostalim domobranima-radnicima zahtijeva da se s dopusta vrate na radno mjesto jer će tek po njihovu povratku i njihovi drugovi moći otići na dopust.³⁹

Ministarstvo oružanih snaga istaknulo je da treba uzeti u obzir trenutačne teške ratne okolnosti, kao i potrebu da se smjesta uklone svi zastoji u njemačkoj ratnoj proizvodnji s obzirom na to da je to u obostranom interesu NDH i Njemačkoga Reicha i u cilju „konačne pobjede”. Zato je od Odjela za

³⁶ Isto.

³⁷ HR-HDA-226, Glavno ravnateljstvo za udružbu, kut. 28, Odjel za državnu iseljeničku službu, R. D. Broj: 7994-I-I-1944.

³⁸ Isto.

³⁹ Isto.

državnu iseljeničku službu zatraženo da svoje predstavnike u Njemačkom Reichu upozore na to da trebaju surađivati s Csuruskim. Pritom je rečeno da su predstavnici njemačke vojske, odnosno Vojnoga okružja XVII, vrlo zadovoljni Csuruskim, koji uspijeva otkloniti sve nesporazume između poslodavaca i radnika, što pomaže nesmetanoj proizvodnji zrakoplova.⁴⁰

Još neke skupine radnika iz NDH na radu u njemačkoj zrakoplovnoj industriji

Osim radne snage iz NDH koja je na rad u njemačku zrakoplovnu industriju upućena u sklopu akcije Rittmeistera von Kocziana, bilo je i drugih radnika s područja NDH koji su bili zaposleni u toj industriji.

Vjerojatno je dio radnika s područja koje će ući u sastav NDH otišao raditi u njemačku zrakoplovnu industriju još za vrijeme Kraljevine Jugoslavije. Osim toga, na rad u tu industriju dio radnika iz NDH otišao je i u sklopu hrvatsko-njemačkoga sporazuma o slanju hrvatskih radnika u Njemačku. Primjerice, samo u kolovozu 1941. tvornica zrakoplova Junkers u Dessauu primila je 1300 stranih radnika, među kojima su bili Belgijanci, Danci, Francuzi, Mađari, Talijani, ali i 33 kvalificirana radnika i 90 radnica iz NDH.⁴¹

Očito se na radnike iz NDH koji su na rad u njemačku zrakoplovnu industriju otišli odvojeno od akcije Rittmeistera von Kocziana odnosio i dopis koji je njemački ministar zrakoplovstva i vrhovni zapovjednik zračnih snaga, maršal Hermann Göring, početkom 1942. uputio Njemačkom poslanstvu u Zagrebu. U njemu je iznio da je određeni broj hrvatskih radnika zaposlenih u njemačkoj zrakoplovnoj industriji primio pozive da nastupe u domobransku službu. Göring je upozorio da bi odlazak tih radnika imao teške posljedice za njemačku zrakoplovnu industriju.⁴² Nakon što je o tome obaviješteno Ministarstvo domobranstva, ono je 23. siječnja 1942. upozorilo da se te radnike ne smije pozivati na službu u domobranstvo. To je, uostalom, bilo u skladu s odredbom toga ministarstva od 13. listopada 1941. kojom je određeno da se na službu u domobranstvo ne mogu pozivati osobe koje su otišle na rad u Njemačku.⁴³

Budući da je zrakoplovnim radionicama u Njemačkoj krajem 1942. bio potreban veći broj radnika i majstora (alatničara, bravara, električara, limara, mehaničara, tokara, varilaca i drugih), njemački predstavnici dogovorili su s Ministarstvom domobranstva da se takva radna snaga nađe i među vojnim obveznicima NDH koji nisu bili na službi u domobranstvu. Radnici i majstori trebali su biti u dobi između 20 i 42 godine, a mogli su biti i pravoslavne vjere. U skladu s tim, Zapovjedništvo zračnih snaga NDH zatražilo je sredinom

⁴⁰ *Isto.*

⁴¹ UZIEL, *Arming the Luftwaffe*, 158-159.

⁴² HR-HDA-492, Taj. Broj: 210/1942.

⁴³ HR-HDA-492, Taj. Broj: 210/1942. Također vidi: HR-HDA-487, Popunidbeni odjel, (2. odsjek), Taj. Broj: 1137/1941.

prosinca 1942. da mu budu dostavljeni popisi vojnih obveznika koji udovoljavaju navedenim zahtjevima da bi zatim bili izabrani oni koji će biti upućeni na rad u zrakoplovne radionice u Njemačkoj. Pritom je objašnjeno da će oni u Njemačkoj za svoj posao biti „dobro plaćeni” i da će zaradu moći slati svojim obiteljima u domovini.⁴⁴ Ne raspoložem podacima koliko je obveznika domobranstva na taj način upućeno na rad u njemačke zrakoplovne radionice.

Prethodno spomenuti problemi s radnicima koji su, među ostalim, bili zaposleni u tvornici BMW Flugmotorenfabrik u Eisenachu, a koji nisu bili prikupljeni u okviru akcije Rittmeistera von Kocziana, pokazuju da je radna snaga iz NDH i na druge načine odlazila na rad u njemačku zrakoplovnu industriju.

Zaključak

Podaci doneseni u ovom prilogu samo su mali dio šire teme o (prisilnoj) radnoj snazi iz NDH koja je tijekom rata bila zaposlena u različitim granama njemačkoga gospodarstva.

Preko akcije Rittmeistera von Kocziana u njemačkoj zrakoplovnoj industriji bilo je zaposleno oko 10.000 ljudi, možda i više. Tako su oni postali dio (prisilne) strane radne snage koja je tijekom rata postala znatno zastupljena u njemačkoj industriji zrakoplova. Kao što je opisano, velikim je dijelom bila riječ o Srbima koji su mobilizirani u domobranstvo, a zatim upućeni na rad u njemačke tvornice zrakoplova.

Pritom mnogo podataka nedostaje. Nije jasno u kojim su sve tvornicama bili zaposleni ti ljudi i koliko su dugo bili na radu u njemačkim tvornicama. Ako su u njima morali odslužiti svoje obvezno djelatno razdoblje u domobranstvu, kako navode neki izvori, onda bi to značilo da su u Njemačkoj morali raditi dvije godine. No, isto tako, izvori navedeni u ovom prilogu govore da su ti ljudi pri odlasku u Njemačku potpisali radne ugovore u trajanju od godinu dana. Dakle, može se pretpostaviti da su morali raditi u Njemačkoj najmanje godinu ili dvije.

Radnici obuhvaćeni akcijom Rittmeistera von Kocziana za svoj su rad primali plaću, a dio te zarade mogli su slati svojim obiteljima, iako ostaje nepoznato koliko se to uspješno provodilo. Također, pod određenim uvjetima, ti su domobranci-radnici mogli otići na dopust, odnosno posjetiti svoje obitelji.

Razumljivo, radnici obuhvaćeni akcijom Rittmeistera von Kocziana ne mogu se smatrati dobrovoljnom radnom snagom. Oni su bili stavljeni u okvir domobranskih stegovnih propisa i upućeni u Njemačku, gdje su ih nadzirali posebno dodijeljeni domobranski časnici, a nesumnjivo – iako o tome nema izvora – i njemačke uprave pogona u kojima su radili, koje su bile zainteresirane da s poslušnom radnom snagom ostvare planove proizvodnje.

---

⁴⁴ HR-HDA-492, Taj. Broj: 2122/1942.

Arhivski izvori

HR-HDA-223: Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, fond 223, Ministarstvo unutarnjih poslova Nezavisne Države Hrvatske.

HR-HDA-226: Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, fond 226, Ministarstvo zdravstva i udružbe Nezavisne Države Hrvatske.

HR-HDA-241: Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, fond 241, Ravnateljstvo državnih željeznica Zagreb.

HR-HDA-487: Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, fond 487, Ministarstvo oružanih snaga Nezavisne Države Hrvatske.

HR-HDA-492: Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, fond 492, Domobransko popunidbeno zapovjedništvo Bjelovar.

Literatura i objavljeni izvori

BANOVIĆ, Branimir. „Izvoz radne snage i deportacije stanovništva s teritorije NDH u toku Drugog svjetskog rata”. *Putovi revolucije 1-2* (1963): 375-389.

BARIĆ, Nikica. *Ustroj kopnene vojske domobranstva Nezavisne Države Hrvatske 1941.-1945.* Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2003.

GRUENFELDER, Anna-Maria. „U radni stroj Velikoga Njemačkog Reicha!” *Prisilni radnici i radnice iz Hrvatske.* Zagreb: Srednja Europa, 2007.

HODŽIĆ, Sanela; SCHÖLZEL, Christian. *Zwangsarbeit und der Unabhängige Staat Kroatien 1941 – 1945.* Berlin; Münster: Lit Verlag Dr. W. Hopf, 2013.

HOMZE, Edward L. *Foreign Labor in Nazi Germany.* Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1967.

KISIĆ-KOLANOVIĆ, Nada. *Vojskovođa i politika. Sjećanja Slavka Kvaternika.* Zagreb: Golden marketing, 1997.

MATAUŠIĆ, Nataša. *Diana Budisavljević. Prešućena heroina Drugog svjetskog rata.* Zagreb: Profil, 2020.

SPOERER, Mark. *Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutschen Reich und im besetzten Europa 1939-1945.* Stuttgart; München: Deutsche Verlags-Anstalt, 2011.

SUNDHAUSSEN, Holm. *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens im nationalsozialistischen Großraum 1941-1945. Das Scheitern einer Ausbeutungsstrategie.* Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1983.

UZIEL, Daniel. *Arming the Luftwaffe: The German Aviation Industry in World War II.* Jefferson, North Carolina; London: McFarland & Company, Inc., Publishers, 2012.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom XII, knj. 3: *Dokumenti Nemačkog Rajha 1943.* Beograd: Vojnoistorijski institut, 1978.

SUMMARY

**Workforce from the Independent State of Croatia
in the Aircraft Industry of the German Reich**

During World War II a large number of people from the Independent State of Croatia (ISC) went to work in the German Reich. Some of them volunteered for work in Germany, while others were forced labourers. Within this wider topic, this paper, based mostly on archival sources, describes how the workforce from ISC was mobilized to work in the German aircraft industry. The Minister of the Croatian Home Guard, marshal Slavko Kvaternik, agreed with the German representatives on mobilizing ethnic Serbs to the Home Guard and then to deport them to work in German aircraft factories. This was called the „Action Rittmeister von Koczian”, because the German representative in the ISC responsible for securing the workforce for German aircraft industry was Gustav von Koczian, a former Austro-Hungarian cavalry officer (Rittmeister). This action is interesting because, due to anti-Serb policies of the ISC regime, ethnic Serbs were initially not mobilized to serve in the Croatian Home Guards and only from mid-1942 were they mobilized into labour units. But even many of those who were mobilized into labour units were then transferred to work in German aircraft factories. Although exact data are not available, it is possible that at least around 10,000 Serbs were mobilized to the Home Guards and then sent to work in the German aircraft industry. These men were paid for their work in aircraft factories and were allowed to send a part of their income to their families in the ISC. They also were, under certain conditions, allowed to go on leave and visit their families. Nevertheless, a certain number of Serbs avoided mobilization and were sent to Germany, whereas some of them joined the Partisan units. Those who ended up in German factories were subject to ISC military rules and inspected by the Home Guard officers detailed to maintain discipline among these workers.

Other workers from ISC, through different channels, were also employed in the German aircraft industry or worked as skilled ground personnel for Luftwaffe. All these workers represented a smaller, but not insignificant part of around 200,000 workers that, either voluntarily or forcibly, went from ISC to serve the German economy during World War II.

Key words: World War II; Independent State of Croatia; German Reich; Workforce; Forced labour; Aircraft Ministry of the German Reich